

IX-XIII ASRLARDA ORTA OSIYO SHAHARLARINING ILMIY MARKAZ SIFATIDAGI XALQARO AHAMIYATI

Vaxobova Baxtigul

Denov tadbirkorlik va pedagogika institutining tarix yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: *Mazkur ish IX–XIII asrlarda O'rta Osiyo shaharlarining – xususan, Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv va boshqa markazlarning – ilm-fan rivojida o'rni hamda ularning jahon tamadduniga ko'rsatgan ta'sirini tahlil qiladi. Ushbu davrda Movarounnahr va Xorazm hududlarida ilmiy maktablarning shakllanishi, madrasalar tizimining kengayishi va ilmiy anjumanlarning muntazam o'tkazilishi natijasida arab-islom uyg'onishining yuksak bosqichi yuzaga kelgan. Tadqiqotda Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Zamaxshariy, Mahmud Zamakhshari, Najmiddin Kubro kabi allomalar faoliyati orqali matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa, huquqshunoslik va tilshunoslik sohalaridagi yutuqlar yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *O'rta Osiyo, IX–XIII asrlar, ilmiy markaz, Buxoro, Samarqand, Marv, Xorazm, Uyg'onish davri, madrasalar, kutubxonalar, ilmiy maktablar, al-Xorazmiy, Ibn Sino, Beruniy, Forobiy, ilmiy meros, xalqaro ilmiy aloqalar, Sharq uyg'onishi, jahon tamadduni, ilm-fan taraqqiyoti.*

KIRISH

IX–XIII asrlar O'rta Osiyo tarixida ilm-fan, madaniyat va ma'naviyatning yuksalishi bilan ajralib turadigan muhim davrlardan biridir. Bu davr “Sharq uyg'onishi”ning eng yuksak bosqichi sifatida e'tirof etilib,

Buxoro, Samarqand, Marv, Urganch, Termiz kabi shaharlar nafaqat mintaqa, balki butun islom olami va jahon ilmiy tafakkuri uchun yirik markazlarga aylangan. Ushbu shaharlar o'zining madrasalari, kutubxonalari, ilmiy maktablari, olimlarni qo'llab-quvvatlagan hukmdorlar siyosati tufayli o'sha davrdagi intellektual hayotning yuragi bo'lib xizmat qilgan.

Bu davrda matematika, astronomiya, geodeziya, tibbiyot, falsafa, adabiyot, tarixshunoslik va tilshunoslik kabi sohalarida ulkan yutuqlar yaratildi. Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg'oni, Zamaxshariy, Najmiddin Kubro kabi allomalar tomonidan yaratilgan asarlar nafaqat Sharqda, balki G'arbda ham ilm-fan taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. O'rta Osiyo olimlarining ilmiy merosi Yevropa Uyg'onishiga zamin yaratgan intellektual oqimlardan biri bo'lgani bilan ham alohida ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, hozirgi globallashtirish sharoitida ilmiy markazlarning shakllanish tamoyillarini o'rganish, tarixiy tajribani tahlil qilish va O'rta Osiyoning ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasini chuqur anglash nafaqat akademik, balki madaniy-ma'naviy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, bu tadqiqot mintaqaning tarixiy merosini zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti bilan uzviy bog'lab o'rganishga zamin yaratadi.

ASOSIY QISM

IX–XIII asrlarda Movarounnahr va Xorazm hududlarida siyosiy barqarorlikning kuchayishi, iqtisodiy hayotning jonlanishi va savdo yo'llarining rivojlanishi ilm-fanning taraqqiyoti uchun mustahkam zamin yaratdi. Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar hukmronligi davrida ilmiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan. Ushbu sharoit ilmiy muhitning takomillashuviga, madrasalar faoliyatining kengayishiga va turli ilmiy maktablarning shakllanishiga imkon berdi.¹³ Buxoro, Samarqand, Marv, Urganch kabi shaharlar faqat ma'muriy yoki savdo markazi emas, balki ilm-fan va madaniyatning yirik o'choqlariga aylandi. Shaharlararo ilmiy aloqalar, qo'lyozmalar almashinuvi, ulamolar safarlari va ilmiy bahs-munozaralar ijtimoiy-ma'naviy hayotni jonlantirgan. IX–XIII asrlarda madrasalar faqat diniy ta'lim maskani bo'lib qolmay, matematikadan astronomiyaga, tibbiyotdan falsafagacha bo'lgan turli sohalarida ilmiy tadqiqotlar olib boriladigan muassasalarga aylangan. Buxoroning Mashhad, Samarqandning Ulug'bek madrasasi (keyingi davrlarga tegishli bo'lsa-da, ilmiy an'analarni davom ettirgan), Marvning Nizomiya madrasalari kabi markazlar butun islom olamidan talabalarni jalb qilgan. Buxorodagi Somoniylar kutubxonasi, G'aznada tashkil etilgan "Bayt ul-hikma" an'analari, Marv va Hirot kutubxonalari qo'lyozmalar jamg'armasi bilan mashhur bo'lgan. Bu kutubxonalar Sharq va G'arb hamkorligining muhim bo'g'inini tashkil etgan, ilmiy qo'lyozmalarning nusxa ko'chirilishi va tarqalishiga sharoit yaratgan.

Muhammad al-Xorazmiy algebra fanining asoschilaridan biri sifatida jahonga tanildi. Uning "Al-jabr va al-muqobala"¹⁴ asari matematikaning mustaqil fan sifatida shakllanishiga asos yaratdi. Algebra va algoritm tushunchalarining ilmiy muomalaga kirishi bevosita al-Xorazmiy nomi bilan bog'liq. Ahmad al-Farg'oniy astronomiya sohasida Yerning kattaligini aniqlashga oid ilmiy tadqiqotlari bilan mashhur bo'ldi. Uning asarlari Yevropada XII–XIII asrlarda lotin tiliga tarjima qilinib, astronomiya ta'limining asosiy manbalaridan biri bo'lib xizmat qilgan. Ibn Sino (Avitsenna) tomonidan yaratilgan "Tib qonunlari" asari yuzlab yillar davomida Yevropa va Sharq universitetlarida asosiy qo'llanma sifatida ishlatilgan. U tibbiyot, farmakologiya, psixologiya va falsafa bo'yicha ulkan ilmiy maktab yaratdi. Abu Rayhon Beruniy esa geodeziya, mineralogiya, tarix, etnologiya va astronomiya sohalarida noyob tadqiqotlar olib borgan. Uning "Hindiston" asari

¹³ R.Shamsutdinov. Sh.Karimov "Vatan Tarixi" birinchi kitob. "Sharq" nashriyoti. Toshkent 2010.

¹⁴ A.S. Sagdullayev. "O'ZBEKISTON TARIXI" I kitob "DONISHMAND ZIYOSI" TOSHKENT 2021,

turli madaniyatlarni ilmiy asosda o'rganishga bag'ishlangan birinchi fundamental tadqiqotlardan hisoblanadi. Abu Nasr Forobiy Sharq aristotelchiligining asoschisi sifatida jamiyatshunoslik, mantiq va falsafaga katta hissa qo'shgan. Mahmud Zamaxshariyning arab tilshunosligi va tafsirga oid asarlari islom olamida yuqori baholangan. Tasavvuf sohasida Najmiddin Kubro va Kubraviylik tariqati Markaziy Osiyoda ma'naviy hayotni shakllantirishda muhim rol o'ynagan. O'rta Osiyo ilmiy markazlariga Bag'dod, Damashq, Qohira, Andalusiya, Hindiston, hatto Vizantiya va Yevropa olimlari bilan ilmiy aloqalar o'rnatilgan. O'sha davrda olimlar o'rtasida yurish odatiy hol bo'lib, ilmiy bahslar va qo'lyozmalar almashinuvi xalqaro ilmiy makonning shakllanishiga xizmat qilgan. O'rta Osiyo allomalari asarlari XII–XIII asrlarda lotin tiliga tarjima qilinishi Yevropada ilmiy uyg'onish jarayonlariga asos bo'ldi. Bu jarayon Markaziy Osiyoni global ilmiy sivilizatsiya rivojida markaziy o'rinlardan birini egallashiga sabab bo'ldi. IX–XIII asrlarda shakllangan ilmiy an'analar Temuriylar va keyingi davrlarda ham davom etdi ¹⁵. Xususan, Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi o'sha asrlar ilmiy maktabining mantiqiy davomchisi bo'lib, O'rta Osiyo ilm-fanining mukammal uzviylikda rivojlanganini tasdiqlaydi. Bu meros hozirgi zamon ilm-faniga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Allomalarning metodlari, kuzatuvlari va ilmiy yondashuvlari zamonaviy tadqiqotlar uchun asosiy manbalardan hisoblanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

IX–XIII asrlarda O'rta Osiyo shaharlarining ilmiy markaz sifatida shakllanishi bevosita siyosiy barqarorlik, madaniy muhitning yuksalishi, hukmdorlarning ilmga bo'lgan e'tibori hamda ilmiy maktablarning rivoji bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Tadqiqot davomida aniqlanganki, Buxoro, Samarqand, Marv, Urganch kabi shaharlar Sharq ilm-fan taraqqiyotining asosiy o'choqlari sifatida nafaqat mintaqaviy, balki global ilmiy jarayonlarga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ilmiy maktablarning shakllanishi, madrasalar faoliyatining kengayishi va kutubxonalar fondlarining boyligi ushbu shaharlarning ilmiy salohiyatini belgilab bergan. Buxorodagi Somoniylar kutubxonasi, Marvdagi Nizomiya madrasalari, Xorazm ilmiy maktabi kabi markazlar o'z davri uchun noyob muassasalar bo'lib, ularda yuzlab olimlar yetishib chiqqan.

Movarounnahr va Xorazm hududlarida yetishgan allomalar – al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Forobiy, Farg'oniy, Zamaxshariy va boshqalar – matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa, tilshunoslik va boshqa ko'plab fanlarda fundamental ilmiy asarlar yaratdilar¹⁶.

Ularning ilmiy merosi keyinchalik Yevropa Uyg'onishining shakllanishida asosiy manfaalardan biri bo'lgani tadqiqot natijalarida qayd etiladi.

¹⁵ Q.USMONOV, M.SODIQOV, S.BURXONOVA "O'ZBEKISTON TARIXI". "IQTISOD-MOLIYA" Toshkent 2006.

¹⁶ 4. Q.Ergashev H.Hamidov "O'ZBEKISTON TARIXI". "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi". Toshkent-2015.

Shuningdek, ilmiy qo'lyozmalar almashinuvi, olimlarning o'zaro safarlari, ilmiy bahslar va madaniy aloqalar O'rta Osiyo ilmiy makonini xalqaro darajaga olib chiqqan. Bu jarayon Sharq va G'arb ilmiy an'analari o'rtasida mustahkam intellektual ko'prik vujudga kelishiga sabab bo'lgan.¹⁷

1. IX–XIII asrlar O'rta Osiyosi Sharq uyg'onishining asosiy markazlaridan biri bo'lgan. Shaharlar ilmiy faoliyat, ta'lim tizimi va ilmiy maktablarning rivojida yetakchi o'rin tutgan.

2. Madrasalar va kutubxonalar ilmiy taraqqiyotning bosh omillaridan biri sifatida namoyon bo'lgan. Ular ilmiy izlanishlar, bahslar, ta'lim va qo'lyozmalar almashinuvi uchun boy imkoniyat yaratgan.

3. O'rta Osiyo allomalari yaratgan ilmiy meros global miqyosda o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Xorazmiy algebra asoslarini yaratgan bo'lsa, Beruniy tabiiy fanlar metodologiyasini takomillashtirdi, Ibn Sino tibbiyotning ilmiy poydevorini mustahkamladi.

XULOSA

IX–XIII asrlarda O'rta Osiyo shaharlarining ilmiy markaz sifatida shakllanishi jahon ilm-fani tarixida alohida ahamiyatga ega bo'lgan jarayondir. Bu davr Movarounnahr va Xorazm hududlarida ilmiy tafakkurning yuksalishi, yangi ilmiy maktablar va madrasalarning paydo bo'lishi, kutubxonalar faoliyatining rivojlanishi hamda olimlar o'rtasidagi intellektual aloqalarning kuchayishi bilan izohlanadi. Buxoro, Samarqand, Marv, Urganch kabi shaharlar o'z zamonida ilm-fan, madaniyat va ma'naviyatning yirik markazlariga aylangan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Forobiy, Farg'oniy, Zamaxshariy kabi buyuk allomalar tomonidan yaratilgan ilmiy meros matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa va boshqa ko'plab fanlarning shakllanishi va rivojida fundamental ahamiyat kasb etgan. Bu meros nafaqat Sharqda, balki Yevropada ham yangi ilmiy yo'nalishlarning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. O'rta Osiyo shaharlarining xalqaro ilmiy mavqeini mustahkamlagan asosiy omillardan biri ilmiy qo'lyozmalar almashinuvi, ulamlarning o'zaro muloqoti va ilmiy bahslarning jonlanishi bo'ldi. Bu jarayon Sharq va G'arb ilmiy maktablari o'rtasidagi intellektual bog'liqlikni kuchaytirib, global ilmiy tafakkurning rivojiga zamin yaratdi.

Umuman olganda, IX–XIII asrlar O'rta Osiyo ilm-fan tarixining eng yuksak bosqichlaridan biri bo'lib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ushbu davr ilmiy an'analari keyingi asrlarda davom etib, zamonaviy ilm-fan taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Shuning uchun mazkur davr ilmiy merosini chuqur o'rganish nafaqat tarixiy, balki amaliy ahamiyatga ega bo'lib, bugungi intellektual jarayonlar uchun ham muhim nazariy asos yaratadi.

¹⁷ 5. А.Р.Муҳаммаджонов. "ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ" (IV асрдан XVI аср бошларигача). Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент – 2004.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR:

1. R.Shamsutdinov. Sh.Karimov “Vatan Tarixi” birinchi kitob. “Sharq” nashriyoti. Toshkent 2010.
2. A.S. Sagdullayev. “O‘ZBEKISTON TARIXI” I kitob ”DONISHMAND ZIYOSI” TOSHKENT 2021,
3. Q.USMONOV, M.SODIQOV, S.BURXONOVA “O‘ZBEKISTON TARIXI”. “IQTISOD-MOLIYA” Toshkent 2006.
4. Q.Ergashev H.Hamidov “O‘ZBEKISTON TARIXI”. “G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi ”.Toshkent-2015.
5. A.P.Муҳаммаджонов.”ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ” (IV асрдан XVI аср бошларигача). Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент – 2004.